

Светлана РАДОВАНОВИЋ

Институт друштвених наука
Центар за демографска истраживања, Београд

*Мogućности коришћења статистичке грађе за анализу
етногеографских и етнодемографских процеса*

*Possibilities of Using Statistical Material for Analysis of
Ethnogeographic and Ethnodemographic Processes*

Извод: Сложени процеси етнодемографског развика Републике Србије, односно СР Југославији, могу се дугорочно пратити на основу података добијених из редовних статистичких истраживања. Етностатистички подаци, нарочито до југословенских пописа после Другог светског рата, веома су оскудни и са ограниченим дистрибуцијама. Прецизна питања на основу којих се могу изводити закључци о етничком саставу становништва постављена су тек од пописа становништва 1948. године, од када залочише и детаљније табелирање ових података.

Кључне речи: етностатистички подаци, етнодемографски развика, пописи становништва.

Abstract: The complex processes of ethnodemographic development of the Republic of Serbia i. e. FR Yugoslavia, can be long-term monitored on the basis of data obtained from the regular statistical researches. Ethnostatistical data, particularly before the Yugoslav censuses after the Second World War, are rather poor and with limited distributions. Precise questions on the basis of which conclusions can be drawn on ethnical structure of population were raised only after the census of 1948, when more detailed tabulating of these data started.

Key words: ethnostatistical data, ethnodemographic development, census.

Озбиљност проблема дивергентног раста становништва у Југославији, условљеног искључиво прекомерним раћањем албанске популације у Србији и недовољним раћањем код готово свих осталих етничких заједница сем Муслимана и Рома, захтева усмеравање проучавања становништва наше земље са општих на специфичне приступе који ће, пре свега, укључивати етногеографске и етнодемографске аспекте. Наиме, тек испитивања етногеографских (јер једну од главних одлика демографског

развоја данашње Југославије чини изразита регионална диференцираност као последица географског карактера и историјских збивања) и етнодемографских карактеристика становништва, показују да је релативно повољно демографско стање на нивоу укупне југословенске популације резултат статистичке упросечености, а не одраз стварности. Тако се, на пример, иза података о бруто и нето стопама репродукције становништва Југославије, које се последњих деценија крећу око нивоа потребног за просто обнављање генерација, крију екстремне регионалне и етничке разлике. Ове, и многе друге демографске разлике, у директној су вези са енотериторијалним размештајем становништва и различитим (чак и дијаметрално супротним) репродуктивним понашањем појединих националности које живе на истој државној територији и под истим или приближно истим друштвено-економским условима. Према томе, испитивање етнографских и етнодемографских карактеристика становништва Србије и Југославије, поред тога што пружа веродостојнију слику о територијалном размештају, демографским структурама и кретањима становништва, омогућава исто тако, на основу испољених тенденција, предвиђање будућих праваца развоја и структурних промена југословенске популације, јер ће етнички фактор још дуго имати доминантну улогу у опредељивању популационе динамике на југословенском простору. Овакав став, изведен на основу посматрања статистичких показатеља за вишедеценијски временски период, као и актуелна демографска ситуација у Србији, оповргава неке раније оптимистички постављене хипотезе о томе да етнички фактор "условљава демографски развитак само у оној мери у којој и свако друго обележје и да ће се разлике у демографским карактеристикама врло брзо ублажавати ако дође до уједначавања у погледу економско-социјалних услова" Такође упозорава и на то да ће занемаривање етногеографије и етнодемографије, у земљи бременитој супротностима из историјске прошлости, претходне фазе "самоуправног социјализма" и садашње ситуације "избачености" из готово свих савремених европских токова, само још више отежавати ситуацију. С тога се дисхармонији досадашњег демографског раста југословенске популације на регионалном и етничком плану мора посветити много већа пажња, како би се равномерни демографски развитак свих етничких заједница поставио као примарни циљ државне популационе политике. У вези са тим од посебног

је значаја чињеница да вишенационална земља као што је Југославија нема реалних шанси за успешан друштвено-економски напредак уколико не дође до интеграције њених националности у једну усаглашену друштвену заједницу. Другим речима равномерни демографски развитак свих етничких заједница битна је претпоставка свеукупног економског, социјалног, културног и сваког другог напретка земље, па зато држава не сме бити неутрални посматрач, поготову ако се велики и брз раст појединих етноса доживљава као средство снаге.

Разматрања етногеографске и етнодемографске проблематике могу се, углавном, вршити на основу резултата које пружају пописи становништва и витална статистика, док је спровођење анкетних истраживања, из материјалних и других разлога, веома ретко. Тако подаци пописа, поред других демографских истраживања, представљају један од најважнијих извора за проучавање етнодемографских појава, без обзира што постоје извесна методолошка ограничења при коришћењу резултата више узастопних пописа. Осим тога велику тешкоћу, посебно за етногеографска проучавања, представља делимична недоследност примене дефиниције насеља у пописима до 1961. као и типологија насеља. Такође није искоришћена могућност усаглашавања Цвијићеве концепције о нужности испитивања насеља као антропогеографске, демографске, социјалне, економске итд. асоцијације и данашњих техничко-технолошких достигнућа обраде и табелирања статистичких података. О овом најбоље говори чињеница да је насељска статистика, у институцијама задуженим за прикупљање, обраду и публиковање статистичких података, много скромнија него што би то морала да буде, иако су могућности додатних обрада података, нарочито последња два пописа, многобројне. Њихова реализација представљала би добру полазну основу за научно формирање потпуније слике о основним карактеристикама насеља, кретању становништва у њима, узроцима, правцима и посебно демографским последицама које су карактеристичне за масу насеља јер бележе значајне промене како у бројности тако и у структурама становништва.

Аналитичко сучељавање података о етнодемографским структурама из пописа извршених пре и после Другог светског рата указује на следећа ограничења: представа о етничком саставу становништва у 1921. и 1931. години може се добити само посредним путем, из одговора о матерњем језику и вероиспове-

сти, док је у послератним пописима (1948, 1953, 1961, 1971, 1981 и 1991.) етнички састав утврђиван преко директног питања о националној припадности које је било обавезни део пописног садржаја без обзира на његове различите формулације. Треба рећи да пописом из 1921. године није ни предвиђено питање о националној припадности, док је у попису из 1931. године формално било предвиђено уписивање оне народности којој лице припада, међутим, преко овог питања се не би могла добити стварна слика о етничкој структури, јер су све југословенске народности морале бити исказане као једна целина, односно као једина народност "југословенска".

У свим послератним пописима становништва одговор о етничкој припадности заснивао се на слободно израженом уверењу пописиваног становништва. Таква безусловна примена субјективног критеријума имала је, у извесној мери, неповољан утицај на тачност пописних резултата о овом обележју, јер је омогућавала видне осцилације у бројности појединих етничких група. Тако је, на пример, број Шиптара добијен у попису 1948. године већи него у стварности јер се изванредан број Турака декларисао као Шиптари, да би се пописом из 1953. године констатовала обрнута ситуација у којој се, због познате политичке ситуације, један део Шиптара декларисао као Турци. Померања слична овом могу се констатовати и код Немаца односно Мађара у Војводини у попису 1948. године. и скоро у свим пописима код Рома, Бугара, Влаха. Такође треба имати у виду и тежњу одређеног броја становника (најчешће из мешовитих градских средина) за "надрастањем" свог националног идентитета, тиме што су се изјашњавали као Југословени. Југословени су, иначе, сврставани у скупину национално неопредељених лица и збрајани заједно са осталим лицима без јасног етничког идентитета ("регионална припадност" и "непознато"). Промена става при декларисању о националној припадности, од пописа до пописа, различито је утицала на добијене резултате: код већих етничких заједница та колебања нису могла нарушити компатибилност резултата, док је код мањих етничких група тај учинак био далеко већи.

Детаљнију етнодемографску анализу у ширим просторним и временским интервалима ометају и накнадне измене у третману неких етничких заједница у класификацијама за обраду и публиковање статистичких података о етничким обележјима, које су, скоро без изузетка, биле инициране дневно-политичким

разлозима. Довољно је само погледати методолошка објашњења везана за ово обележје, па установити партијско-политички утицај (на пр. стварање муслиманске нације као јединственог светског феномена потпуне идентификације конфесионалног и националног као и стварање аморфних Југословена, или "регионалне припадности").. У вези с тим укратко ћемо навести како је текла етничка консолидација муслимана. Наиме, муслимани југословенског етничког порекла могли су се у попису 1948. године декларисати као Србин-муслиман, Хрват-муслиман, Македонац-муслиман или неопредељен-муслиман, с тим што су само неопредељени муслимани исказивани посебно док су преостали укључивани у одговарајућу националност. У 1953. години, лица која су изјавила да су муслимани, као и остала лица југословенског порекла која се нису ближе национално определила, сврставана су у групу "Југословени неопредељени", док је за национално неопредељена лица која нису била југословенског порекла уписиван одговор "национално неопредељен". У попису 1961. године дошло је до нове модификације групе муслимана југословенског порекла и сходно томе извршена је и промена у класификацији националне припадности. Према методолошким упутствима 1961. године "муслиман" означава етничку, а не верску припадност и овај одговор су могла уписивати сва лица југословенског порекла без вере (!), ако сматрају да припадају тој етничкој групи. Пописом 1971. године муслимани су исказани као "Муслимани у смислу народности", док су у пописима 1981. и 1991. године муслимани исказивани као један од југословенских народа. Према томе, процес етничке консолидације муслимана одвија се за релативно кратко време од свега двадесетак година (1961-1981), с тим што се преломни период догодио у декади 1961-1971. година.

Комплекснија обрада етнодемографских података по нижим територијалним нивоима није практикована, не само због тада доминантно политичког става да етнички фактор нема већу специфичну тежину у "збратимљеној заједници равноправних народа и народности", већ и због коришћења гломазних класификација у обради статистичке грађе, која је, у крајњој инстанци, имала политичку позадину. Тако *Владимир Станковић* истиче да "статистика није ни показала неки посебан интерес за стручно суочавање с проблемима ове врсте, с обзиром на то да је обележје о националној припадности увек било под патронатом полити-

чких структура и дејством њиховог осиног волунтаризма. У идеолошкој клими која ја владала одређени политички форуми имали су неприкосновено цензорско право на коначну формулацију и промоцију методолошких текстова и класификација везаних за ово обележје. Услед тога политички октроисане класификације националних група прећутно су прихватане као недодирљиви стандарди који нису мењани ни прилагођавани статистичким потребама. Истицањем у први план политичке димензије овог обележја остала је у сенци његова сазнајна вредност. Наиме бојазан од скраћивања политички озваничених класификација везивала је статистици руке у конципирању програма табелирања који би омогућили садржајније дистрибуције за чију израду су неопходне економичније класификације националних група". Тако, на пример, детаљна (А) класификација из 1953. године обухвата 27, а сажета (Б) класификација 12 модалитета, док је у попису 1981. и 1991. године А класификација садржала 39, а Б класификације 22 модалитета.¹

У даљем тексту навешћемо главне изворе на основу којих се могу добити подаци о националној припадности, а којима располаже наша званична статистика. Ради што јасније представе биће наведени и нивои обраде, што омогућава бољи увид у могућности коришћења статистичке грађе у анализи етногеографских и етнодемографских процеса.

Књиге пописа 1948. - 1991. година

Попис 1948. године - Књига V, 1. Стално становништво по писмености, народности, полу и групама старости - преглед по Народним Републикама; Књига VI, 1. Стално становништво према родном крају, народности, групама старости и полу - преглед по Народним Републикама; Књига IX, 1. Стално становништво по полу народности, занимању, и групама старости - преглед по Народним Републикама, 2. Стално становништво по народности и групама занимања - преглед по Народним Републикама, 3. Стално становништво по народности - преглед по подручјима месних и градских народних одбора.

¹

А - класификација је најразуђенија класификација по којој се ретко врше обраде и где се највише укршта два обележја. За укрштање већег броја обележја ова класификација је непрактична.

Б - класификација је сажетија и најчешће се све обраде врше по њој. По распаду претходне Југославије у СРЈ се практикује и V - класификација са 11 модалитета, а врше се обраде и са мањим бројем модалитета.

Попис 1953. године - Књига I, 1. Становништво по старости, полу и народности - ниво Народних Република, 2. Становништво по народности, брачном стању и старости - ниво Народних Република, 3. Становништво по народности, полу, активности и групама занимања - ниво Народних Република, 4. Становништво по старости у време пописа и старости при ступању у први брак према народности и полу - ниво Народних Република, 5. Становништво по народности и старости преба браку по реду и полу - ниво Народних Република, 6. Становништво по матерњем језику, полу и народности - ниво Народних Република, 7. Становништво по односу према вери, народности, полу и активности - ниво по Народним Републикама; Књига VIII, 1. Народности и матерњи језик - резултати по срезовима; Књига IX, 1. Старост, писменост и народност резултати по општинама према административно управној подели 1953. година.

Попис 1961. године - Књига I, Витална, етничка и миграциона обележја - резултати за републике и демографски рејони; Књига VI, Витална, етничка и миграциона обележја - резултати по општинама.

Попис 1971. године - Књига VI, Етничка, просветна и економска обележја становништва и домаћинства према броју чланова - резултати по општинама.

Документационе табеле из 1971. године, Становништво према народности - резултати за општине и насеља.

Попис 1981. године - Резултати пописа 1981. године нису дати у књигама пописа, већ су етностатички подаци делимично објављени у неким од тзв. свезака пописа, док се део обрађених табела може директно преузимати са рачунарског система Савезног завода за статистику. Објављеним резултатима сматрају се следеће табеле: 003. Становништво према народности (за СФРЈ, СР и САП, општине и насеља), 013. Становништво према народности (СФРЈ, СР и САП, општине и месне заједнице), 041. Становништво у земљи и иностранству према народности, активности, полу и старости (СФРЈ, СР и САП), 054. Становништво према народности и матерњем језику (СФРЈ, СР и САП). 056. Становништво према подручју са кога је досељено, народности и времену досељења, по полу (СФРЈ, СР и САП), 059. Становништво старо 15 и више година према народности, старости и школској спреми по полу (СФРЈ, СР и САП), 105. Женско становништво у земљи старо 15 и више година према старости, народности и броју

живорођене деце (СФРЈ, СР и САП), 106. Женско становништво у иностранству старо 15 и више година према старости, народности и броју живорођене деце (СФРЈ, СР и САП).

Документационе табеле - Становништво према народности за општине и насеља.

Попис 1991. године - Књига 1, 1. Становништво према националној припадности - подаци по насељима и општинама. Књига 3, 1. Становништво према националној припадности (детаљна класификација) - подаци по насељима и општинама. Књига 5, 1. Становништво према старости, полу и националној припадности - подаци по општинама. Књига 11, 1. Радници према делатности, националној припадности и степену стручног образовања, по полу; 2. Радници по месту становања према полу, националној припадности и односу места рада и места становања - подаци по републикама, покрајинама и општинама; Књига 12, 1. Активно становништво према занимању, полу и националној припадности - подаци по републикама, покрајинама и општинама; Књига 13, 1. Женско становништво у земљи старо 15 и више година према националној припадности и броју живорођене деце, 2. Женско становништво старо 15 и више година према националној припадности, старости, броју живорођене деце и вероисповести - подаци по републикама, покрајинама и општинама; Књига 15, 1. Становништво старо 15 и више година према националној припадности, старости, полу и брачном стању; 2. Становништво у земљи и иностранству према националној припадности, активности, полу и старости; 3. Становништво према националној припадности и матерњем језику; 4. Становништво према полу, националној припадности и вероисповести; 5. Досељено становништво према подручју са кога је досељено, времену досељења и националној припадности, по полу; 6. Становништво старо 15 и више година према националној припадности, старости, школској спреми и писмености по полу; 7. Становништво у земљи старо 15 и више година према школској спреми, полу, националној припадности и активности; 8. Југословенски грађани на раду код страног послодавца или на самосталном раду и чланови породица који са њима бораве у иностранству према националној припадности и земљи рада - боравка - подаци по републикама и покрајинама.

Витална статистика

1. Живорођени по националности мајке - подаци за ниво република и покрајина (1950-1993).

2. Умрли према националној припадности - подаци за ниво република и покрајина (1950-1993).

3. Склопљени и разведени бракови према националној припадности - подаци за ниво република и покрајина.

Као што се из напред наведеног може закључити флексибилније табелирање података о етничким обележјима уз употребу већег броја класификацијских варијетета започето је тек од пописа 1991. године, односно по распаду бивше СФРЈ и формирању СРЈ. Овакав приступ обезбедио је много исцрпнију и садржајно разноврснију емпиријску грађу о етнодемографским структурама. Најупечатљивији статистичко-емпиријски допринос расветљавању етнодемографске проблематике остварен је управо на микротериторијалном плану. Једини недостатак овако драгоцених резултата представљају подаци за Косово и Метохију, јер због већ познатог бојкота пописа из 1991. од стране највећег броја Албанаца, није било могуће извршити обраду за укупно него само за пописано становништво. Но, то не умањује заслуге појединаца, нарочито из статистике Србије, ентузијаста и добрих познавалаца демографске ситуације у нас, који су максималним властитим ангажовањем допринели да овако богатство садржаја етностатистичких података буде доступно научној, стручној и осталој јавности. Ове могућности треба искористити и уз помоћ комплексних и добро научно осмишљених пројеката анализирати добијене податке како би се потврдили, одбацили или поставили нови захтеви у решавању тренутно драматичне демографске ситуације, нарочито у Србији.

S u m m a r y

The study of ethnogeographic and ethnodemographic issues can be carried out on the basis of results obtained through census and vital statistics. In addition to other demographic researches, the census data represent one of the most important sources for study of ethnodemographic processes, irrespective of certain methodologic restrictions at utilization of results of several consecutive censuses. Analytical bordering of data on ethnodemographic structures from census before and after the Second World War points out to the following restrictions: the picture of ethnical structure of population in 1921 and 1931 can be only obtained in an indirect way, from replies related to native language and region, while in all post-war censuses (1948, 1953, 1961, 1971, 1981 and 1991) the ethnical structure used to be established through a direct question about the national belonging. A detailed and comprehensive empirical material about ethnodemographic structures is especially presented in the results of the last census. Throug with a deficiency because complete results for Kosovo and Metohija are missing due to the already known boycotting of 1991 census by majority of Albanians, this census has a

special meaning because it enables lighting up of ethnodemographic issues on microterritorial plan. Thus the ethnostatistical data (including nationality in addition to native language and region) can be obtained from 25 tables, which together with the data of the vital statistics, offer wide possibilities of specific approaches to study of our population.

Л и т е р а т у р а

1. **Grupa autora: Demografska kratanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti.** - Beograd: IDN CDI, 1978.
2. **Milica Sentić, Gorčin Pecelj: Uvod u konačne rezultate popisa od 15.3.1948. Stanovništvo po narodnosti.** - Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1954.
3. **Владимир Станковић: Рому у светлу података југословенске статистике.** - Beograd: САНУ, 1992. - (Зборник "Развитак Рома у Југославији - проблеми и тенденције, књ. LXVIII).
4. **Dušan Breznić: Beogradski univerzitet i centar za demografska istraživanja IDN-a - Saradnja na problematici demografske statistike i demografske analize, Statistika na Beogradskom univerzitetu.** - Beograd, 1988.
5. **Светлана Радовановић: Демографски раст и етнодемографске промене у Републици Србији.** - Beograd: Географски факултет, Универзитет у Београду, 1993. - (Едиција етнички простор Срба, књ. 1).
6. **Svetlana Radovanović: Etnička struktura i maternji jezik stanovništva, Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu 1991.** - Beograd: Savezni zavod za statistiku i Institut društvenih nauka - Centar za demografska istraživanja, 1995.
7. **Svetlana Radovanović: Neke karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti.** - Priština, 1988. - ("Statističar").
8. **Živojin Kržalić: "Radni dokument br. 32".** - Beograd: Republički zavod za statistiku, 1988. -
9. **Popisi stanovništva od 1948. do 1991.** - Beograd: Savezni zavod za statistiku. 10. **Statistički godišnjak Jugoslavije.** - Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1991.
11. **Demografska statistika 1950-1991.** - Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1991.